

Geertje de Vries

Duivelswerk?

Over het belang van het werken met beelden in de catechese

Vrijwel meteen na 11 september 2001, de dag dat de vliegtuigen de Twin Towers in New York binnenvlogen, circuleerden er op het internet foto's waarop een grote rookkolom te zien was. De vorm van de rookkolom bleek het voorwerp van allerlei speculatie en discussie te zijn. In die tijd was ik werkzaam als predikante in een gereformeerde kerk in het midden des lands. Een van mijn gemeenteleden kwam na een kerkdienst naar me toe en liet mij zo'n foto zien (p. 41). Het gemeentelid, laten we hem Bert noemen, vertelde me dat hij deze foto van een vriend via e-mail toegestuurd had gekregen. Hij beweerde dat in de rookkolom het gezicht van de duivel te ontwaren was. Bert wees het me aan: 'Kijk, hier zie je zijn gezicht, met een puntbaard en horens, alles erop en eraan.' Deze foto toonde, aldus Berts vriend, de ware machten achter de terroristische aanslag. Het was duivelswerk.

Bert kwam naar mij toe met een hoofd vol vragen. Zou het werkelijk zo zijn? Hoe moet je reageren op zo'n manifestatie van de duivel in eigen persoon? Kun je daar als mens, als christen iets tegen doen? Moeten we niet een gebedsgroep organiseren? Mijn eigen respons op de foto was eerder ironisch. Ik vond het wel sympathiek van de duivel dat hij zich toonde op zo'n stereotiepe, herkenbare manier. Bovendien deed het hele verhaal me sterk denken aan het spel dat ik graag met mijn dochter speel op mooie zomerdagen: wie of wat zie je allemaal in de wolken? Maar aan Bert was die ironie niet besteed (zoals dat wel vaker in de kerk het geval is). Hij keek mij niet-begrijpend aan. 'Maar de duivel ziet er toch ook zo uit?'

Dit voorval brengt mij tot de centrale vraag van dit artikel. Hoe kan de kerkelijke gemeente als leergemeenschap mensen begeleiden in het kritisch hanteren van beelden als het gaat om de grote vragen van 'ultimate concern', of anders gezegd: hoe kan zij een visuele geletterdheid bevorderen? Deze vraag komt onder andere terug in mijn promotieonderzoek naar het werken met beeldende kunst in processen van geloofsleren in de gemeente. Het ontwikkelen van visuele geletterdheid vormt daarin één van de doelen voor een dergelijke manier van leren.

Het antwoord op de vraag ontwikkel ik in drie stappen. Ik begin met het verkennen van de relatie tussen verbeelding en werkelijkheid. Vervolgens maak ik enige opmerkingen over waarneming en de theologische relevantie van het waarnemen voor de betekenisgeving van mensen. Tenslotte pleit ik voor het gebruik van beelden in de catechese als manier om visuele geletterdheid te bevorderen.

Verbeelding en werkelijkheid

Vaak wordt gezegd dat wij in een beeldcultuur leven. Vanuit de wereld om ons heen worden we bestookt met een overvloed aan beelden, die niet alleen illustratief zijn, maar ook een inhoud communiceren.² Mensen geven betekenis aan de wereld en de dingen op basis van de informatie die ze binnen krijgen. In een beeldcultuur als de onze betekent dit dat beelden daarop een grote invloed hebben.

Als zodanig zijn beelden relevant voor theologische reflectie. Die relevantie werkt uit naar twee kanten. Beelden vertellen iets over de levensbeschouwing van degene die het beeld heeft gemaakt. Daarnaast gebruiken mensen de beelden die ze zien om betekenis te geven aan het leven en de wereld. Je zou kunnen zeggen dat geloven naast een cognitieve, een affectieve, en rituele dimensie, ook een zogenaamde oculaire dimensie heeft.³ Maar wat is dan een beeld en hoe verhoudt een beeld zich tot de werkelijkheid? Het gesprek met Bert over de rookkolom laat zien dat voor hem beeld en werkelijkheid samenvallen. Het beeld van de duivel is de duivel.

Sinds de uitvinding van de camera in 1839 spelen foto's een belangrijke rol in de manier waarop mensen beelden gebruiken om betekenis te geven aan de wereld om hen heen.⁴ Foto's lijken, in tegenstelling tot schilderijen, een meer directe toegang tot de werkelijkheid te geven. Ze vangen een moment in de tijd. Een foto lijkt meer dan een visie op de werkelijkheid, het biedt als het ware een spoor ervan. Dat geeft aan foto's een zweem van objectiviteit. Maar echt objectief is ook een foto niet. Foto's mogen dan in staat zijn een moment in de tijd te vangen en te bevriezen, wat ze niet doen is ons een verhaal vertellen. Een verhaal of narratief vereist een begin, een midden en een eind, kortom een plot. Een foto is tijdloos. De foto biedt een plaatje, maar geen betekenis. Betekenis ontstaat 'in the eye of the beholder'.

Het digitale tijdperk waarin wij leven levert nog een ander aspect op dat het idee dat een foto de werkelijkheid afbeeldt ondermijnt. Photoshopping is een bekend verschijnsel geworden. Beelden, en met name digitale beelden kunnen makkelijk gemanipuleerd worden. Fotografie is door de komst van de digitale camera een kunstvorm geworden die steeds meer overeenkomsten met schilderkunst vertoont. De artiest – de fotograaf met zijn of haar camera en computer – speelt het spel van de verbeelding op een vergelijkbare wijze als een schilder dat doet. Maar ondanks de algemeen verbreide kennis van en toegang tot digitale beeldbewerking, blijft het idee van een foto als werkelijkheidsopname toch hard-

Devil in the smoke..¹

Artikel

nekkig aanwezig. Mensen hebben de neiging om te vergeten hoe dubbelzinnig een fotografisch beeld kan zijn.

De foto van de brandende Twin Towers is daar een goed voorbeeld van. Dit beeld is onderdeel gaan uitmaken van het collectieve geheugen van veel mensen in de westerse wereld en functioneert als een icoon van het kwaad. De foto die Bert mij toonde is echter bijzonder omdat hij nog een extra laag toevoegt. Die foto biedt een interpretatie in religieuze termen van een gebeurtenis die op zichzelf al afschuwwekkend is. De discussie over deze foto op het internet en het gesprek dat ik erover voerde met Bert laat zien dat de foto door velen wordt ervaren als een treffende illustratie van wat er op 9-11 gebeurde. De foto wordt gezien als een manifestatie van de duivel zelf en in het verlengde daarvan geldt dat ook voor de aanslag op de Twin Towers. Mensen ervaren het als duivelswerk en de foto bevestigt die ervaring. Of de foto gemanipuleerd is, gephotoshopt, lijkt van ondergeschikt belang. Voor mensen als Bert is het duidelijk: de duivel zat in en achter de puinhopen.

Dat brengt mij bij de eerste stelling van dit artikel. In kerkelijke leeractiviteiten als de catechese moet het kijken naar beelden een belangrijke plaats innemen. Het ontwikkelen van visueel alfabetisme draagt bij aan een kritische omgang met beelden zoals deze. De kerk zou haar leden kunnen helpen bij het leren betekenis geven aan de wereld om hen heen en wat daarin gebeurt; daarbij past het leren kijken naar en spreken over de beelden die vanuit de cultuur als betekenisdragers worden aangereikt. Kort gezegd: ook de oculaire dimensie van religie moet geleerd worden.

Waarnemen

De werkelijkheid van de aanwezigheid van de duivel in de rookkolom zit niet aan de kant van de foto, maar in het brein van de kijker. Wanneer we waarnemen doen we dat niet alleen met onze ogen, maar ook, en vooral, met onze hersenen.⁵ Ons brein is constant bezig de visuele indrukken die we opdoen te vergelijken met eer-

Duccio di
Buoninsegna,
1282-1339 *The
temptation of Jesus*
Tempera on wood,
43.2 x 46 cm, The
Frick Collection,
New York.

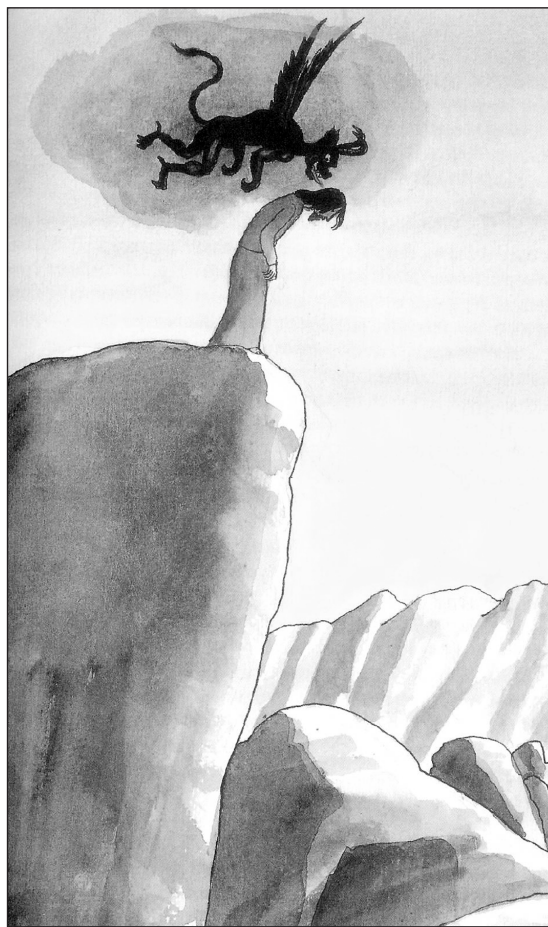
der opgedane kijkervaringen en construeert zo betekenis uit de patronen van kleur en contrast die onze ogen zien. Daarbij heeft het menselijke brein een sterke voorkeur voor gezichten. Wanneer we iets waarnemen dat ook maar in de verte aan een gezicht doet denken, bijvoorbeeld twee stipjes en een liggend streepje eronder, dan zijn we geneigd dat als een gezicht te interpreteren.⁶ Zien is dus interpreteren. We nemen waar door nieuwe indrukken te vergelijken met de reeds gevormde 'kaartenbak' aan beelden in ons hoofd, ons referentiekader, dat van jongs af aan gevormd is in het brein en dat ons betekenis kader vormt.

De meeste dingen om ons heen zijn eenduidig. 'What you see is what you get.' Maar in het geval van kunst komt er meer kijken bij het kijken. Beeld en betekenis zijn niet zo nauw verbonden. We kunnen een onderscheid maken tussen denotatie en connotatie van een beeld. De denotatie is wat er afgebeeld wordt. In het geval van de foto van de Twin Towers een rookkolom. De connotatie van het beeld is wat het oproept in de kijker aan associaties, gevoelens, betekenis. De rookkolom doet denken aan een gezicht, bovendien een gezicht dat de kijker mogelijk herinnert aan schilderijen over de duivel. Betekenis wordt zo toegevoegd aan het beeld door de kijker. Die toevoeging veronderstelt dat beelden van de duivel al tot het referentiekader van de kijker behoren, bewust of onbewust. Het gegeven dat mensen in de foto van de Twin Towers de duivel menen te ontwaren illustreert hoe religieuze beeldtaal de betekenisgeving van mensen in verleden en heden heeft beïnvloed. Beelden zoals die van Duccio di Buoninsegna (ca. 1300) en Thé Tjong Khing (2004) (p. 42 en p. 43) maken deel uit van een iconografische traditie zonder welke de interpretatie van de duivel in de rookkolom niet mogelijk zou zijn geweest.

Mijn tweede stelling is dat in de catechese aandacht gegeven moet worden aan het waarnemen. Kijken naar beelden en daarbij onderscheiden tussen wat je ziet en wat dat bij je oproept, helpt om beelden als beelden te leren zien. Dergelijke kijkoefeningen kunnen een gesprek op gang brengen over de beeldtraditie van het christendom. Functioneren beelden als die van de duivel vandaag nog steeds? Welke nieuwe beelden zouden er mogelijk kunnen zijn?

Leren zien, leren geloven

Beelden roepen op tot betekenisgeving. Die betekenis ontstaat door het samenspel van het waarnemen van nieuwe beelden en het eigen referentiekader.

Thé Tjong Khing, *De verzoeking in de woestijn*
uit: Kolet Janssen, Thé Tjong Khing, *Het grote verhaal van God en mens*. Kinderbijbel met meer dan 150 verhalen, Kok, Kampen/ Davidsfonds, Leuven, 2004, p. 165.

Wanneer je in religieuze educatie op deze wijze met beelden leert spreken over vragen die er toe doen, dan komt er alledaagse theologie op tafel. Alledaagse theologie (*ordinary theology*) is een term die gemunt is door de Britse theoloog Jeff Astley.⁷ Hij gebruikt de term voor de inhoud, patronen en processen die mensen gebruiken om hun religieuze begrip te articuleren.⁸ Iedereen is een alledaags theoloog, stelt hij. Het is mijn overtuiging dat in een kerkelijke gemeente de alledaagse theologie van mensen in al zijn verscheidenheid het startpunt moet vormen voor religieuze educatie. Leren geloven begint niet in het luchtledige. Voordat mensen meedoen aan catechetische activiteiten, theologiseren ze al volop. Daarbij gebruiken ze taal, beelden, situaties in een proces van toe-eigening en vorming van spiritualiteit. Een catecheet zou als een vroedvrouw deze eigen betekenisgeving kunnen helpen verwoorden en zo met de deelnemers instappen in een leerproces waarin wederzijdse uitwisseling, verrijking en verandering kan plaatsvinden.⁹ In het voorbeeld van de foto van de Twin Towers kan het beeld en de interpretatie van Bert het startpunt zijn voor een catechetisch leergesprek. Andere beelden kunnen worden aangereikt die de interpretatie kunnen aanvullen, verklaren, eventueel veranderen.

Het zien van een aanwezigheid in een wolk heeft ook Bijbelse connotaties: God die het volk voorgaat in een wolkkolom bijvoorbeeld (Exodus 13, 21). Het verhaal van Jezus' hemelvaart vertelt juist van een verhullende functie: een wolk onttrok hem aan hun oog (Handelingen 1, 9). Wanneer de traditie op een dergelijke wijze in gesprek wordt gebracht met de ervaringen van mensen kunnen beide aan relevantie en zeggingskracht winnen. De overgang in de catechese van een model van overdracht naar een model van toe-eigening is al vaker bepleit.¹⁰

Gezien vanuit het werken met beelden in de catechese wordt deze noodzaak alleen maar onderstreept. Visuele geletterdheid of visueel alfabetisme betekent in deze context twee dingen. Ten eerste is de christelijke traditie ook een beeldtraditie. Niet alleen teksten, ideeën en dogma's horen tot de geschiedenis van het christendom, maar ook kunst, schilderijen, muziek. Enige iconografische kennis kan helpen deze geschiedenis te begrijpen, ervan te leren en ermee in gesprek te gaan. De beelden uit het verleden bepalen immers nog steeds in hoge mate onze religieuze voorstellingen, zoals de afbeelding uit de kinderbijbel van Thé Tjong Khing laat zien. Een tweede aspect is dat in de populaire cultuur van reclame, televisie en film veelvuldig gebruik wordt gemaakt van beeldcitaten uit de geschiedenis van de (religieuze) kunst. Denk bijvoorbeeld aan de intro van het televisieprogramma *Desperate Housewives*, waarin verbeeldingen van de zondeval een rol spelen, of aan de *Crucifixion*-tournee van Madonna.¹¹ Om dit gebruik van religieuze beeldtaal in hedendaagse cultuur op waarde te kunnen schatten is het nodig daaraan in de catechese aandacht te besteden. De wereld van beelden vormt een onlosmakelijk deel van de leefwereld van de catechisant.¹²

Tot besluit

Met het beeld van de duivel in de rookkolom heb ik het belang willen illustreren van een praktijk van visueel alfabetisme of visuele geletterdheid in de catechese met jonge en volwassen leden van de gemeente. Beelden van heil en onheil, van heiligen en duivels zijn al zo oud als de geschiedenis van kunst en religie. Deze beelden zijn in hoge mate van invloed op de manier waarop wij ons het goede en het kwade, God en de duivel voorstellen. In de huidige beeldcultuur is het meer dan ooit noodzakelijk dat mensen leren met een kritisch oog te kijken naar de beelden die hen in de wereld van alledag omringen. Een foto zoals die van de

rookkolom doet iets met mensen. Aan de positieve kant kun je zeggen dat een dergelijk beeld functioneert als een middel om gevoelens van afschuw, angst en onveiligheid te helpen verwoorden. Beelden kunnen helpen om in gesprek te komen over vragen die er toe doen. Dat is een belangrijke catechetische functie. Tegelijk echter zit er een negatieve kant aan het onkritische omgaan met beelden. Een foto als deze biedt een zeer gesimplificeerde en stereotiepe visie op vragen van goed en kwaad en menselijke verantwoordelijkheid. Het is de verantwoordelijkheid van de catecheet om daar op te wijzen en het gesprek verder te helpen door de beelden aan te vullen en kritisch te leren bevragen.

De Amerikaanse theologe Rebecca Chopp stelt dat theologische educatie aan drie voorwaarden of kenmerken moet voldoen om geslaagd te zijn: gerechtigheid, dialoog en verbeelding.¹³ Deze gelden mijns inziens ook voor de catechese, waar de alledaagse theologie aan de orde is. Gerechtigheid in dit verband wil zeggen recht doen aan de deelnemers en hun ervaringen, recht doen aan de weerbaarheid van de werkelijkheid en geen genoegen nemen met versimpelde (theologische) interpretaties of een versteende traditie. Dialoog duidt op het wederzijds leren dat plaatsvindt: tussen de deelnemers onderling, die zo leren omgaan met de pluraliteit van de kerk, tussen deelnemers en catecheet en tussen de christelijke traditie en de huidige cultuur. Verbeelding ten slotte wijst naar de creativiteit en vrijmoedigheid van mensen om beelden, woorden en gebaren te vinden die helpen om zinvol als christen te leven in de wereld van vandaag. Werken met beelden kan aan een dergelijke praktijk van catechese een waardevolle bijdrage leveren.

Drs. G.C. de Vries is onderwijscoördinator aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Kampen. Tevens verricht zij een promotieonderzoek naar het functioneren van beelden in catechetische leerprocessen.

1. Bron: www.americag11.com (7-6-2007). Vgl. ook de analyse van de serie foto's op www.devilsmoke.com
2. Lisa Cartwright and Marita Sturken, *Practices of Looking. An Introduction to Visual Culture*, Oxford University Press, Oxford 2001.
3. 'Ocular dimension' is een term van David Morgan, *The Sacred Gaze. Religious Visual Culture in Theory and Practice*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 2005, pp. 33-34.
4. John Berger, *About Looking*, Vintage Books, New York 1980.
5. L. Feenstra e.a. (red.) *Waarnemen*, Boom, Meppel 1989; Robert L. Solso, *Cognition and the Visual Arts*, MIT Press, Cambridge Mass. 1994.
6. R.L Atkinson e.a. (ed.), *Introduction to Psychology*, Harcourt Brace Jovanovich Publishers, San Diego 1990, p. 187.
7. Jeff Astley, *Ordinary Theology. Looking, Listening and Learning in Theology*, Ashgate, Aldershot 2002.
8. Astley, *Ordinary Theology*, p. 56.
9. N. Slee, *Woman's Faith Development: Patterns and Processes*, Ashgate, Aldershot 2004, pp. 173.
10. Bijvoorbeeld door Evert Jonker, 'Aan mezelf overgeleverd. Dat zou niet best zijn', in: M. van Campen, P.J. Vergunst (red.), *Wim Verboom, Ambassadeur van de catechese*, Boekencentrum, Zoetermeer 2006, p. 52 – 67.
11. Zie hierover bijvoorbeeld Jos van Thienen 'Madonna's kruis. De vrouwelijke verbeelding van Christus', in *Lover. Tijdschrift over feminisme, cultuur en wetenschap*, jaargang 34, IIAV, Amsterdam maart 2007.
12. Dit vormt dan ook een breed gedragen argument voor het gebruik van beelden in de catechese, o.a. bij William A. Dyrness, *Visual Faith. Art, Theology and Worship in Dialogue*, Baker Academic, Grand Rapids 2001; Margarete Luise Goecke-Seischab, *Christliche Bilder verstehen. Themen, Symbole, Traditionen. Eine Einführung*, Kösel Verlag, München 2004; Günter Lange, 'Umgang mit Kunst', in: G. Adam, R. Lachmann (Hg.), *Methodisches Compendium für den Religionsunterricht*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993.
13. R.S. Chopp, *Saving Work. Feminist Practices of Theological Education*, John Knox Press/Westminster Press, Louisville 1995.

Noten